

УДК 343.98

Юсупов В. В. — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант докторантури та аспірантури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ: АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ І ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На підставі історичного аналізу пам'яток стародавнього права та прикладів використання наукових знань під час розкриття злочинів на ранніх етапах правоохоронної практики визначено передумови виникнення основ криміналістичних знань. Розглянуто етапи розвитку наукового знання, зародження спеціальних знань, якими володіли певні групи людей. Установлено, що стародавні правові акти містили рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження та оцінювання доказів судом, хоча й були розрізненими і пов'язаними з клятвами, випробуванням вогнем, водою, каліченням, клеймуванням тощо.

Ключові слова: передумови, знання, спеціальні знання, криміналістичні знання, сліди, ордалії.

Криміналістичні знання відображають зміст предмета криміналістики. Результативність правозастосовної діяльності залежить від ефективності засобів і методів протидії злочинності. Використання досягнень криміналістики задовольняє потреби кримінального судочинства, сприяє виконанню професійних функцій слідчими, адвокатами, прокурорами, суддями та ін.

З огляду на постійне вдосконалення способів учинення суспільно небезпечних діянь і маскування протиправної діяльності, важливого значення набуває прогнозування майбутніх злочинних виявів та, відповідно, підготовка до їх нейтралізації наявного криміналістичного інструментарію й адаптація до цих завдань новітніх досягнень науки і техніки.

Відомо, що сутність наукових знань полягає в усвідомленні дійсності, її минулого, сучасного та майбутнього, у достовірному узагальненні фактів об'єктивної реальності. Виняток не становлять і криміналістичні знання, що є видом наукових знань.

Передумови, стан, напрями використання досягнень науки й техніки в кримінальному судочинстві фактично не вивчали, а поодинокі згадування трапляються в декількох виданнях [1, с. 40]. Питання виникнення криміналістичних знань порушено в працях Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, І. О. Возгріна, В. Г. Гончаренка, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, О. О. Кириченка, І. Ф. Крилова, І. І. Когутича, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, О. М. Кустова, В. К. Лисиченка, В. М. Малишева, М. В. Салтевського, А. П. Сапуна, М. Я. Сегая, С. І. Тихенка, В. В. Тищенко, В. М. Чиснікова, В. Ю. Шепітька та інших науковців. Однак у більшості досліджень бракує комплексного вивчення передумов виникнення підґрунтя для використання криміналістичних знань у кримінальному судочинстві низки стародавніх держав.

Тому метою статті є визначення передумов виникнення основ криміналістичних знань на підставі історичного аналізу пам'яток стародавнього права, вивчення прикладів використання наукових знань у розкритті злочинів на ранніх етапах правоохоронної практики, комплексного аналізу джерелознавчих криміналістичних видань.

У процесі розвитку людина навряд чи могла б задовольнятися схематичними знаннями про її найближче оточення. Умови життя вимагали поглиблення інформації, даних, що людина отримувала за допомогою безпосереднього сприйняття навколишнього світу, було замало.

За слідами на поверхні землі, частинами шкірного покриття, які зачепилися за кору дерев або гостре каміння, загубленим пір'ям людина навчилася визначати тварин і птахів, що забезпечувало її харчування. У цьому контексті В. І. Авдієв зазначає: «Потреби повсякденного життя змушували людину уважно слідкувати за явищами природи, щоб об'єктивно усвідомлювати їх сутність. Спостерігаючи подібні природні явища, людина боязко та досить невміло намагалася їх систематизувати, складаючи, переважно з практичною метою, списки звірів, рослин, каміння» [2, с. 104].

Поступово люди накопичували знання про кількісні відносини, які отримали знакове вираження та були застосовані в практичній діяльності. Так, науковці констатують, що «виникли особливі групи людей – носіїв знань про кількісні характеристики, які мали спеціальні навички роботи з числами. Ці особи

вимірювали земельні ділянки, обчислювали кількість предметів і речей, призначених для розподілу між членами общини або для торгівлі та обміну» [3, с. 342]. Уже в давньоримських законах ішлося про те, що для перевірки правильності визначення розмірів земельної ділянки, кількості зерна, вина запрошували відповідних фахівців [4, с. 197–198].

Таким чином, із загальних знань про навколишній світ виокремилися спеціальні знання, які людина використовувала з певною метою.

Використовуючи спеціальні знання, ця група осіб брала участь у створенні систем наукового знання, різних теоретичних систем, зокрема ідеології, етики, а також творів літератури та мистецтва [3, с. 343].

Сформувалися перші знання в галузі математики, природознавства, медицини, астрономії. Відомо, що в державах Стародавнього Сходу існували такі галузі наукових знань, як математика, астрономія, медицина, природознавство, історія, філологія [2, с. 104–110, 255–262].

Розслідування злочинів має давню історію. Від початку становлення держави та права постала необхідність з'ясування істини в різних випадках порушення правил поведінки, звичаїв, норм закону. Цілком закономірно, що особи, яким доручали розгляд цивільних суперечок або кримінальних правопорушень, змушені були вдаватися до використання різних знань, що сягали за межі їх уявлень про обставини певної події.

Зародження та розвиток криміналістичних знань пов'язано з необхідністю виявлення конкретних людей, які вчинили протиправні діяння. Віровідступництво, порушення звичаїв, злочини й інші події вимагали з'ясування істини [5, с. 40].

Розглядаючи це питання, Р. С. Бєлкін стверджував: «Виникнувши разом із державою, кримінальна юстиція відразу вимушена була розв'язати проблему шляхів установлення істини в правосудді. Уже у священних книгах іудеїв, християн, мусульман – Торі (П'ятикнижжі), Біблії, Корані наявний опис прийомів розкриття такої істини: допит, обшук, впізнання тощо... Це були суто емпіричні рекомендації та настанови, що ґрунтувалися на життєвому досвіді та використовувались у межах наявних процесуальних процедур звичаєвого чи писаного права» [6]. Тобто однією з передумов потреби використання криміналістичних знань була необхідність у встановленні справжніх обставин учинених правопорушень.

У давні часи ще не було сформовано такої системи наукових знань, як криміналістика. Тому, аналізуючи початкові етапи протидії злочинності, термін «криміналістичні знання» доцільно тлумачити як знання з різних галузей практики, ремесел, мистецтва й науки, які застосовували для виконання завдань правосуддя.

Згодом у суспільстві постала потреба в дослідженні явищ, процесів та подій за допомогою спеціальних засобів і методів, зокрема використовуючи знання, уміння та навички певних осіб – фахівців у конкретній сфері діяльності. Так, у VII–VI ст. до н. е. у Лідії чеканили монети, у зв'язку з чим поширилося фальшивомонетництво. На запит уповноважених осіб держави було запроваджено окремі матеріалознавчі дослідження. Зокрема, диференціацію підроблених і справжніх монет здійснювали шляхом порівняння вмісту металевого сплаву за кольором ліній, що вони залишали на чорному сланці, ретельно обробленому оливковою олією [7, с. 9]. Використання наукових знань під час розслідування злочинів забезпечило позитивний результат: близько 250 р. до н. е. у Сицилії механік, фізик, математик та інженер Архімед виміряв щільність сплаву, виявивши факт розкрадання золота ювеліром, якому було замовлено виготовлення корони царя Сіракуз [7, с. 11].

У цьому контексті А. В. Іщенко цілком слушно зазначає, що об'єктивний аналіз передумов формування криміналістичних знань, їх систематизації, визначення особливостей розробки та використання засобів і методів пов'язані з наявною в конкретний період сукупністю правових норм та правовідносин [1, с. 41].

Окремі стародавні правові акти, наприклад, кодекс Законів царя Хаммурапі, Закони XII Таблиць Стародавнього Риму, Закони Ману, Салічна правда, «Руська правда», містили певні рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження та оцінювання доказів судом. Водночас вони були розрізненими й пов'язаними з клятвами, випробуваннями вогнем, водою, каліченням, клеймуванням та іншими ордаліями. Для встановлення обставин правопорушення на той час уже проводили певні процесуальні дії, передбачені звичаєвим правом або писаними актами. Під час розслідування порушень закону суддя не завжди міг установити істину. У такому разі могли вдаватися до ордалій – суду Божого.

Розглянемо окремі рекомендації стародавніх документів криміналістичного змісту.

Аналіз низки законодавчих актів стародавніх держав засвідчує, що в них розрізняли злочини проти власності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, життя і здоров'я людини, її честі й гідності.

У Вавилоні норми процесуального права вимагали від суддів не лише отримувати показання свідків, що скріплені клятвою, а й особисто «досліджувати справу» [2, с. 78]. Кодекс Вавилонського царя Хаммурапі (1780 р. до н. е.) покладав пошук викраденого майна на старосту громади – рабіанума [8]. Виконуючи такі обов'язки, староста громади мав отримати його опис, дізнатися про індивідуальні ознаки, володіти методами розшуку майна.

Закони Стародавнього Єгипту зобов'язували поліцію переслідувати фальшивомонетників, підробників листів і паперів, шахраїв у галузі мір і ваг, а також розшукувати вбивць, карати осіб, які ухилилися від надання допомоги постраждалим на дорогах, караючи смертю за порушення клятви. Такі закони діяли і в Єрусалимі [9, с. 46].

У кодифікованому джерелі права Стародавнього Риму – Законах XII таблиць (451–449 рр. до н. е.) йшлося про таку слідчу дію, як обшук. У п. 15а Таблиці VIII було зафіксовано «формальний обшук», а в п. 15б передбачено, що під час проведення обшуку обшукуваний не мав жодного одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу [10].

В окремих нормах Салічної правди (507–511 рр. н. е.) описано способи вчинення протиправних дій, їх приховування, а також аналіз слідів злочинів і питання розшуку. Стаття XXXVII Салічної правди називалася «Про переслідування за слідами», а про розшук йшлося в ст. XLVII. Суть цих заходів схожа на гоніння слідом і звід, наявні в «Руській правді». У документі вже було передбачено вивчення слідів і пошук своєї власності за характерними слідами, які, наприклад, залишала викрадена худоба. Дослідник стародавнього права Р. Дарест стосовно ст. XXXVII навіть уживає вислів «розшук худоби за гарячими слідами» [11, с. 365].

У пам'ятках стародавнього права йшлося про лікарів. Це були одні з перших осіб із професійними знаннями, яких

залучали до розслідування в разі необхідності проведення відповідних досліджень.

Розтини трупів під час муміфікації давали можливість лікарям Стародавнього Єгипту вивчати будову та функціонування людського організму. Поступово з'являлися перші (медичні) знання в галузі анатомії, а отже, терміни для позначення частин тіла й органів людини (хребет, серце, сердечний м'яз, шлунок, кишківник) [2, с. 259].

Кодекс Хаммурапі містив норми про лікарів і дослідження ними ран. В іншій пам'ятці стародавнього права – Законах XII Таблиць – йшлося про завдання тілесних ушкоджень різних ступенів: а) пошкодження кінцівок людського тіла; б) пошкодження внутрішньої кістки або тяжке тілесне ушкодження [12, с. 121]. Імовірно, розрізнення тілесних ушкоджень у цих випадках здійснювали лікарі.

Аналіз ст. XVII «Про рани» Салічної правди (507–511 рр. н. е.) дає змогу припустити, що для встановлення виду тілесних ушкоджень людини залучали медиків: «§ 3. Того, хто вдарить іншого по голові так, що проглядатиме мозок та випадуть три кістки, які прикривають мозок, засуджують до сплати 1200 денарів, що становить 30 солідів» [13, с. 26]. До того ж, у Салічній правді йдеться про документи, які надавали суду, зокрема лікарські свідоцтва про хворобу, що підтверджували неможливість явки відповідача до суду [11, с. 360].

На той час документи й почерк досліджували спеціально навчені особи. Діяли спеціальні заклади, де навчали таких фахівців. Наприклад, відомо про існування у Стародавньому Вавилоні шкіл при храмах і палацах, де готували писарів, чиновників та жерців. Система спеціальної підготовки передбачала вивчення богослов'я, права, медицини та музики [2, с. 108]. У 978–1015 роках у Києві було відкрито один із перших навчальних закладів з підготовки фахівців у галузі документознавства. Серед осіб, які його закінчували, обирали печатників – зберігачів княжої печатки, а також металників – судових секретарів, переписувачів, дяків [7, с. 17]. Сформувався також графологічні напрями вивчення почерку.

Таким чином, у стародавніх державах до розслідування правопорушень залучали осіб, які володіли знаннями в галузі не лише медицини, а й математики, природознавства, письма, матеріалознавства.

Окремо розглянемо найбільш ранню збірку норм права, що регулювала суспільні відносини на території Київської Русі, – «Руську правду».

Ця пам'ятка визначала три етапи досудового розслідування: «заклич», «звід» і «гоніння слідом», які ще називали методами розшуку злочинців [14, с. 74]. Так, до закличу удавалися тільки в разі зникнення майна, наділеного цілком визначеними індивідуальними ознаками [14, с. 74]. Звід (аналог сучасній слідчій (розшуковій) дії – одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб) розпочинали в разі: а) якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу; б) якщо річ знайдено впродовж трьох днів після закличу; в) якщо річ було віднайдено не у своєму місті (громаді). У межах свого міста (громади) звід продовжували до третьої людини. До кого вів слід, того вважали злочинцем [15, с. 39].

Гоніння слідом передбачало пошук злочинця, який утік із місця злочину, за залишеними слідами, відповідно до показань свідків. На нашу думку, крім усних опитувань про ознаки злочинця або викраденої речі, гоніння слідом передбачало також дослідження матеріальних слідів – різноманітних відбитків.

Уже на той час задля встановлення істини увагу акцентували на слідах на місці події. Так, щодо виявлення обставин убивства злодія на місці крадіжки в «Руській правді» зазначено: «Коли крадія вбито, слід зважати на положення його тіла: якщо ноги лежать зовні від дверей, то платять виру, якщо ж із внутрішнього боку дверей – убийство вважають законним» [11, с. 196].

У цій пам'ятці визначено міру покарання за різні злочини, зокрема окреслено два види (джерела) доказів, які можна використовувати для доведення провини. Ідеться про показання свідків і матеріальні сліди. У цьому джерелі неодноразово наголошено на необхідності виявляти матеріальні сліди у процесі розслідування злочинів. Прикладом є ст. 29, де встановлено відповідальність за завдання тілесних ушкоджень, а також ст. 69–71, у яких передбачено настанову зважати на пошкодження, наявність знарядь злочину під час крадіжки бобрів, заміни знаків власності, зокрема на бджолиних вуликах. Акцентовано також на значенні крові як речовому доказі.

Згідно зі ст. 77 «Руської правди», доцільно не лише враховувати наявність слідів, а й здійснювати їх дослідження з метою встановлення напрямку руху злочинця. Залежно від того,

куди спрямовано сліди злочинця (до села, за межу території общини, до великої дороги або безлюдного місця), визначають і міру покарання [1, с. 48]. Очевидно, таке посилення на наявність матеріальних слідів у нормах права передбачало і певні дії щодо їх дослідження з боку посадових осіб. Зазначене дає підстави стверджувати, що на ранніх етапах діяльності посадових осіб із розслідування злочинів практикували залучення відомостей з різних видів професійної діяльності, науки та мистецтва.

Із цього приводу А. В. Іщенко зазначає, що процес формування передумов виникнення криміналістичних знань мав певні особливості:

1) діяльність щодо використання спеціальних знань на той час нормативно не було врегульовано;

2) застосування спеціальних знань поступово набувало значного поширення, про що свідчать результати аналізу законодавчих актів, юридичної, історичної та джерелознавчої літератури;

3) в аналізованих джерелах зафіксовано найпоширеніші напрями використання спеціальних знань: а) виявлення та дослідження слідів, що вказують на протиправне користування лісовими угіддями; б) дослідження слідів злочинців для встановлення напрямків їх пересування; в) установлення фізичного стану тварин; г) дослідження отрути, зілля; д) виявлення фальшивих грошей (монет); е) дослідження документів;

4) у нормах права йдеться про посадових осіб, яких залучали до розслідування злочинів чи розгляду правопорушень, – фахівців-практиків [1, с. 53–54].

Таким чином, у Київській Русі X–XII ст. розшукові дії проводили лише за наявності індивідуальних ознак (особливостей) речі, майна, худоби тощо, які злочинець протиправно привласнив, або опису ознак людини. Під час розслідування вивчали сліди злочину. До процесу розслідування залучали осіб – тих, хто професійно займався певною діяльністю (ремеслом), володів прийомами письма, умів вивчити сліди на місці злочину й отримати інформацію про окремі ознаки злочинця та напрямок його пересування тощо. Згодом статус таких «обізнаних людей» було закріплено в судочинстві.

З часів утворення стародавніх держав та початку діяльності органів з розслідування порушень звичаїв і правових норм починають формуватися передумови використання знань, умінь

та навичок у ремеслі, науці й мистецтві. Найбільш затребуваними в тогочасному суспільстві були спеціальні прийоми та засоби розслідування фальшивомонетництва, підrobлення дорогоцінних металів і каміння, дослідження окремих документів, залучення лікарів до встановлення причини неприродної смерті, виду тілесних ушкоджень тощо.

Звичаї та ранні норми права в стародавніх країнах мали чимало спільних рис. Це стосується також провадження правосуддя, розшуку злочинців, розслідування. У стародавніх Єгипті, Індії, Вавилоні, Римі, Київській Русі й інших країнах злочинами визнавали вбивства, крадіжки, зґвалтування, підпали, завданні тілесних ушкоджень, образу честі й гідності тощо. Для доведення їх учинення здебільшого використовували показання свідків. Могли надавати різні об'єкти зі слідами злочину, застосовувати Божий суд (ордалії), а також клятву, присягу, судовий поєдинок. На той час уже починають використовувати знання з медицини, математики, природознавства, матеріалознавства, письма в межах дослідження обставин правопорушення, залучати осіб певного ремесла для допомоги в дослідженні окремих обставин учинених злочинів. Правозастосовна практика у стародавніх країнах загалом сприяла виникненню засад криміналістичних знань різних країн світу, передумовами для чого були:

1) передбачений звичаєвим правом, а згодом – нормами закону обов'язок установлення справжніх обставин правопорушень, пошук викраденого майна, установлення правопорушника й об'єктивні труднощі щодо встановлення подій минулого, які постали перед особами з відповідними обов'язками під час виявлення істини;

2) розвиток правових актів, що свідчили про ймовірність залучення до провадження процесуальних дій осіб різних професій, які володіли відповідними науковими знаннями;

3) практика залучення осіб різних професій, які володіли науковими знаннями, до подолання конфліктів щодо протиправних діянь. Так звані обізнані люди могли: а) виявити сліди, за якими відшукували правопорушника; б) за цими слідами схарактеризувати предмети, особу або тварин, що їх залишили; в) розшукати за описом правопорушника або викрадене майно; г) установити за залишеними частинами

предмета його характеристики та безпосередньо ідентифікувати його; д) визначити вид тілесних ушкоджень, причину смерті.

Відсутність нормативно закріпленого порядку використання знань із ремесел, науки та мистецтва під час дослідження обставин неочевидних злочинів зумовлювало застосування Божого суду (ордалій), коли можливостей для справжнього розшуку і виявлення злочинців, дослідження та використання доказів не було. Така ситуація спричиняла невдоволення широких верств населення, формувала відповідний соціальний попит суспільства, що також було однією з передумов виникнення основ криміналістичних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А. В. Іщенко ; за ред. І. П. Красюка. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 359 с.
2. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. – М. : Высш. шк., 1970. – 608 с.
3. Введение в философии : ученик : в 2 ч. / [под ред. И. Г. Фролова]. – М. : Политиздат, 1989. – Ч. 2. – 639 с.
4. Дигесты Юстиниана : [избр. фрагм. в пер. и с прим. И. С. Перетерского ; отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1984. – 456 с.
5. Ищенко А. В. Библийский сыск. Опыт этико-исторического исследования Библии в оперативно-розыском аспекте : конкурсная работа / А. В. Ищенко. – Киев, 1979. – 52 с.
6. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 1999. – 496 с.
7. Ищенко А. В. Летопись криминалистики: даты, факты, имена / А. В. Ищенко. – Киев, 2016. – 384 с.
8. Кодекс Хаммурапи: основні закони, опис та історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faqkurs.xyz/osvita/istorija/111447-kodeks-hammurapi-osnovni-zakoni-opis-ta-istorija.html>. – Назва з екрана.
9. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.

10. Законы XII Таблиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446588975>. – Загл. с экрана.

11. Дарест Р. Исследования по истории права / Р. Дарест ; [пер. с фр.]. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – 392 с.

12. Агафонов С. А. Основы римского частного права / С. А. Агафонов. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 141 с.

13. Салическая правда / [пер. Н. П. Грцианского]. – М. : Образц. тип. им. Жданова, 1950. – 490 с.

14. Погорецький М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів «Руської правди» / М. А. Погорецький // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 73–77.

15. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – Львів : ГВ УМВС України у Львів. обл., 2003. – 156 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2017
